

(120°), $\frac{2}{5}$ (144°) i $\frac{3}{8}$ (135°). Cztery jest nie podpisany i przedstawia typ ulistnienia bardziej skomplikowany.

TABLICE DYDAKTYCZNE

Najwcześniejsze tablice dydaktyczne, o których zachowały się jakiegokolwiek informacje to „tablice z rycinami do morfologii roślin, szt. 11, 1883/1887” [Bibl. IB UJ i PAN]. Brak niestety innych danych na ich temat. W zbiorach Muzeum krakowskiego Ogrodu Botanicznego zachowało się 12 tablic dydaktycznych z pieczęcią „Wyższych Kursów dla Kobiet im. A. Baranieckiego”. Są naklejone na gruby prostokątny karton (dwa wymiary 100 x 72 cm i 90 x 70 cm). Przedstawiają budowę cytologiczną i anatomiczną roślin. Noszą oryginalny nadruk firmowy: „Creutz'sche Verlagsbuchhandlung, Magdeburg. Niemann–Sternstein, Pflanzenanatomische Tafeln, Art. Anst. Emil Hochdanz, Stuttgart”. Do Ogrodu zostały przekazane prawdopodobnie za pośrednictwem Rostafińskiego po likwidacji Kursów w 1924 r. [2]. Warto dodać, że duży zbiór tablic dydaktycznych (ponad 520 sztuk) znajduje się przy sali wykładowej w Ogrodzie Botanicznym. Najwcześniejsze z nich (Ausländische Kulturpflanzen in farbigen Wandtafeln – 52 sztuki) zakupiono w 1894 r., a w 1900 r. – 2 tablice z *Vitis vinifera* [Bibl. IB UJ i PAN]. Ponadto dalszych 40 – pochodzi z „Kursów dla Kobiet im. A. Baranieckiego”.

PODSUMOWANIE

Omówione zbiory pomocy naukowych w Muzeum Ogrodu Botanicznego UJ pochodzą głównie z II połowy XIX w. (1844–46, 1860/61, 1867–70, 1878, 1883–87, 1868–1924). Ilustrują ewolucję treści i sposobów nauczania botaniki w krakowskim ośrodku naukowym. Najstarsze – modele grzybów – należą do okresu, w którym głównym celem było zaznajomienie przyszłych lekarzy i aptekarzy z podstawowymi gatunkami roślin leczniczych i użytkowych [3]. Pozostałe można zaliczyć do następnego okresu, w którym zaczęto stosować nowoczesne metody nauczania, co zaowocowało wykształceniem kilku wybitnych uczonych, jak: Antoni Rehman (1840–1917), Roman Gutwiński (1860–1932), Feliks Berdau (1826–1895) [3].

Zbiory te mają duże znaczenie dla historii botaniki, pozwalają odtworzyć ówczesny stan wiedzy o roślinach, a raczej poglądy na ich budowę i systematykę. Dziś należy podziwiać precyzję wykonania i trwałość modeli, które w znacznej części oparły się próbie

zarówno czasu, jak i wytrzymałości podczas wieluset godzin wykładów i ćwiczeń. Świadczą chlubnie o rzetelności dziewiętnastowiecznych wytwórni pomocy naukowych.

PODZIĘKOWANIA

Pani prof. dr hab. Barbarze Gumińskiej bardzo dziękuję za oznaczenie grzybów Schauera i ich ocenę mikologiczną.

LITERATURA

- [1] KOWALSKA K., 1987. Schauer Ernest (1812–1888). [w:] FELKSIK S. (red.), 1987. Słownik Biologów Polskich, s. 476, PWN, Warszawa.
- [2] KRAS J., 1972. Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924. Biblioteka Krakowska nr 114, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- [3] PIEKIEKO A., 1983. Historia Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Uniwersytet Jagielloński – Varia 164.
- [4] STRASBURGER E. (red.), 1967. Botanika – podręcznik dla szkół wyższych. PWRiL, Warszawa.

MATERIAŁY ARCHIWALNE

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego: drukowane programy wykładów, Z 11, Z 35, S I 129.
Biblioteka Instytutu Botaniki UJ i PAN: Inwentarz Ogrodu Botanicznego c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie [około 1878 – 1933].

Piotr KÖHLER

OGRODY BOTANICZNE I ARBORETA BOTANIC GARDENS AND ARBORETA

NAJSTARSZE OGRODY BOTANICZNE WROCLAWIA

The oldest Botanic Gardens in Wrocław

Zakładanie ogrodów klasztornych na Śląsku było najwcześniejszym objawem kultury ogrodowej średniowiecza. Był to *herbularius* lub *hortus sanitatis* przeznaczony do uprawy roślin leczniczych, który w europejskim kręgu kulturowym był prototypem ogrodu botanicznego.

Zainteresowaniom botanicznym tak żywym wśród kleru średniowiecznego daje świadectwo Albert Wielki (1206–1280), który w swoim dziele o roślinach *De vegetabilibus libri VII*, księgę siódmą pt. *De*

plantatione viridarium poświęcił ogrodom klasztor-
nym swoich czasów [1].

Na Śląsku sztuka ogrodowa w klasztorach benedyktyńskich, norbertanów, kanoników regularnych i cystersów rozwijała się głównie w oparciu o zainteresowania botaniczno–medyczne oraz była pochodną wysokiego w ogóle rozwoju kulturalnego tej dzielnicy. Według Barycza, był on uwarunkowany stosunkowo dużą liczbą klasztorów, bujnym rozkwitem miast, rozwojem szkolnictwa i ilościowo największym udziałem Ślązaków w studiach zagranicznych, zwłaszcza w wieku XIII i XIV [4]. Sam Wrocław, będąc stolicą szybko rozwijającej się dzielnicy Polski, był miejscem, gdzie w XII i XIII wieku powstawały wielkie fundacje klasztorne. Było to przede wszystkim romańskie opactwo na Olbinie, ufundowane w 1139 roku, które 1190 przejęli norbertanie [8]. Reguła św. Norberta szczególnie zalecała „pauperum curam et hospitalitatem” [7]. Leczeniem zajmowali się mnisi–lekarze, a podstawowym lekiem był lek roślinny uzyskiwany z klasztornej ogrody.

Bogate opactwo Olbińskie – jak podają źródła – posiadało w 1367 roku w granicach swoich posiadłości we Wrocławiu, 3 ogrody [13]. Klasztor św. Wincentego na Olbinie był macierzystym klaszturem norbertanina Tomasza (1297–1368) biskupa tytularnego Sarepty, sufragana wrocławskiego, najwybitniejszego lekarza na Śląsku w XIV wieku, który posiadał rozległą wiedzę z zakresu botaniki [11]. Tomasz od roku 1336 rezydował stale na Olbinie i prowadził praktykę lekarską opartą przede wszystkim na ziołolecznictwie. Tę fitoterapię warunkowało istnienie ogrodów klasztornych, które też zapewne dostarczały materiału do zielnika Tomasza. O zielniku tym wspomina Tomasz w swoim dziele *Practica medicinalis* pisząc, że „Herbe que Anglice vocatur crouspe de qua in meo Herbario antiquo in papiro habetur” [3].

Drugie wielkie opactwo romańskie Wrocławia – klasztor kanoników regularnych, pod wezwaniem Najświętszej Marji Panny na Piasku, posiadał w 1261 roku ogrody, które usytuowane były na wyspie Piaskowej, w pobliżu klasztornej szpitala Świętego Ducha [17]. Kanonicy regularni przy wszystkich swoich klasztorach na Śląsku (za wyjątkiem Kłodzka) prowadzili szpitale, do uposażenia których należały ogrody dostarczające ziół leczniczych [16].

Oprócz ogrodów klasztornych w XIV–wiecznym Wrocławiu istniały również w sąsiedztwie fosi miejskiej od strony Oławskiej, ogrody opata cytersów lubińskich oraz opata kanoników regularnych na Piasku [17]. Przypuszczać należy, że były to ogrody ozdobne, gdzie zapewne hodowano więcej kwiatów niż ziół.

W wieku XIV istniał również ogród przy szkole parafialnej kościoła św. Elżbiety i ogrodem tym w roku 1350 opiekował się magister Piotr [17]. Od końca XV do połowy XVI wieku kultura humanistyczna miasta kształtowała się, nie tylko pod wpływem Włoch, ale przede wszystkim Uniwersytetu Jagiellońskiego, który był w tym czasie najważniejszym dla Wrocławia centrum inspiracji. Tutaj kształcił się między innymi Bartłomiej Stenus, autor pierwszego opisu Śląska i Wrocławia z roku 1512 *Descriptio Silesiae imprimis Vratislaviae sub initium saeculi XVI*, któremu zawdzięczamy pierwsze źródłowe wiadomości o ogrodach kanoników katedralnych na Ostrowiu Tumskim we Wrocławiu [18]. Stenus opisując 30 domów owych kanoników podaje „Omnes fere majores aedes hortos habent” [18]. Zamieszcza on również wiadomość o istnieniu pięknego ogrodu przy dworze biskupin na Ostrowiu Tumskim schodzącym aż na brzeg Odry [18].

Wśród owych kanoników katedralnych znamy jedno nazwisko. Był to Bartłomiej Marienfus rodem z Paczkowa, praktykujący również jako lekarz w latach 1480–1490. W swoim ogrodzie hodował rośliny lekarskie i ozdobne, posiadał też kolekcje kwiatów [10]. Należy sądzić, że pozostałe ogrody kanoników na Ostrowiu Tumskim miały podobny charakter, a ich głównym tworzywem roślinnym były gatunki lecznicze. O tym, że Bartłomiej Marienfus zdobył uznanie jako lekarz i botanik świadczy inskrypcja na jego epitafium z roku 1504, znajdującym się w katedrze wrocławskiej:

„*Herbarum fuerat pariter florumque peritus
Seminis et medici que capit aeger opem*”.

Ale zainteresowanie wiedzą botaniczną w tym czasie nie ograniczało się już tylko do środowisk zakonnych. W okresie Odrodzenia problematyka ta nie jest obca oświeconemu i zamożnemu patrycjatowi Wrocławia, który kształtował umysłowe i kulturalne życie miasta. Z kręgu tego patrycjatu wywodzi się twórca pierwszego ogrodu botanicznego Wrocławia, którym był Jan Woyszel, prawdopodobnie aptekarz, a ogród służył mu z pewnością jako naturalna wytwórnia leków roślinnych. Woyszel był postacią znaną choćby dlatego, że dwaj jego synowie: Zygmunt (1542–1607), legitymujący się dyplomem lekarskim Uniwersytetu Bolońskiego oraz młodszy Jan (1544–1586) również lekarz, posiadający tytuł archiatra cesarskiego, należeli do elity intelektualnej miasta [12].

O wyjątkowej pozycji ogrodu Woyszela świadczyć może opinia jednego z najznakomitszych ówczesnych uczonych, lekarza i botanika, Konrada Gesnera. Wymieniając wrocławski ogród w swoim dziele

Horti Germaniae, wydanym w roku 1561, Gesner pisze „Vratislaviae in Silesia Cl. Civis Woysselei ...hortus copia, varietate, elegantia et raritate stirpium omnium generis summe comendatur” [10].

Nie jest wiadome, czy był wydany katalog roślin Woyssele. Natomiast wiemy pośrednio o rodzajach i gatunkach rosnących tam roślin. Mianowicie Gesner, w wymienionym dziele przy załączonym indeksie roślin zaznaczał te, które hodował Woyssele. Stąd też można odtworzyć – jak słusznie zauważył Henschel – jakby rodzaj katalogu [19].

Wśród zaznaczonych przez Gesnera okazów trudno jest w niektórych wypadkach określić gatunki lub rodzaje. Nazwa bowiem szeregu roślin jest opisowa, jak np. *Pisa rubra ex novo orbe* czy *Phlomis herba venti*. Niektóre rośliny mają tylko ludowe nazwy niemieckie jak np. Blasenstrauch, Eistusrosen, Kreuzadorn [10].

Wśród gatunków leczniczych znalazły się *Rosmarinus officinalis*, *Atropa belladonna*, *Mandragora officinarum*, *Datura stramonium*, *Plantago psyllium*, *Lavandula officinalis*, *Delphinium staphysagria*.

Oprócz drzew owocowych, rodzimych Woyssele hodował brzoskwinie, pigwy, migdały, kasztany jadalne, orzechy lombardzkie, oliwki, figi, cytryny, pinie, pistacje, winorośl. Z kwiatów odmiany hiacyntów, mieczyków, róż. Wśród roślin leczniczych znalazły się karczochy (*Cynaria scolymus*) oraz przedstawiciel rodziny psiankowatych oznaczony jako *Solanum melongena*. Nie brakło jeszcze w ogrodzie Woyssele, jak należy sądzić opierając się na indeksie Gesnera, osiemnastu gatunków afrodyzjaków [10]. Ogród ten został założony we Wrocławiu około roku 1540, bo Gesner wymienił go w *Horti Germaniae*, które ukazało się w 1561 roku. O dalszych losach tego ogrodu brak źródeł nie pozwala wnioskować, czy istnieł on jeszcze w latach osiemnastych XVI wieku, kiedy miasto chlubiło się już posiadaniem następnego ogrodu botanicznego. Jego twórca wywodził się również z kręgu renesansowego patrycjatu Wrocławia. Był to Wawrzyniec Scholz (1522–1599) doktor filozofii i medycyny, który po studiach na uniwersytetach włoskich i po pobycie w Szwajcarii oraz Francji, osiadł na stałe w rodzinnym mieście, gdzie praktykował jako medyk miejski [15]. Ogród ten rozślawił imię jego twórcy nie tylko na Śląsku, ale w całej środkowej Europie. Scholz w przedmowie do swego katalogu roślin, wydanego we Wrocławiu w 1594 roku (Ryc. 1), określił cel naukowy ogrodu w słowach: „...deinde et anicis meis rei praesentim herbariae studiosis.” [15].

Być może Scholz zachęcony był przykładem Woyssele, ale prawdopodobnie wydaje mi się, że pomysł ten inspirowały jego własne zainteresowania bo-

Ryc 1. Karta tytułowa katalogu roślin Wawrzyńca Scholza z roku 1594.

taniczne oraz studia medyczne i historii naturalnej na Uniwersytecie Bolońskim i Padewskim, które odbył w latach 1576–1579 [15]. Padwa posiadała już wówczas uniwersytecki ogród botaniczny i Scholz uczył się tam hodowli roślin lekarskich pod kierunkiem Melchiora Gwilandinusa [15].

Ogród Scholza wzorowany był na renesansowym kwaterowym układzie ogrodu padewskiego, ale posiadał elementy tzw. małej architektury ogrodowej. Centralne miejsce zajmowały w nim kwatery roślin lekarskich, u wejścia rosły rośliny ozdobne, z boku był wirydarz z fontanną i sadzawką oraz sztuczna grotta. Tylną część ogrodu zajmowało rosarium, meloniarnia i winnica.

Scholz sam opracował katalog roślin swego ogrodu. Pierwszy pt. *Laurentii Scholzii M.D. Hortus Vratislaviae situs et rarioribus plantis consitus cum catalogo botanico* wydany w 1587 roku zaginął w XIX wieku. Drugi, wspomniany już wyżej, wydał 7 lat później i zachował się w Dziale Starodruków Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu [15].

Większość z 203 wymienionych w alfabetycznym

porządku rodzajów stanowiły rośliny lekarskie – jak rycynus, miłek, rumianek, naparstnica, rojownik, mięta, kozłek, dziewanna, tymianek aloe. Wśród nich prawdopodobnie był i tatarak, który w katalogu Scholza wymieniony jest jako *Calamus aromaticus*. Na owe czasy była to rzadkość, gdyż kłącza *Acorus calamus* L. sprowadził w 1557 roku z Turcji do ogrodu botanicznego w Padwie Mathiolus, a do Wiednia Clusius [14].

Liczną grupę stanowiły rośliny rolnicze jak dynie, koniczyna, nostrzyk, łubin niebieski, karczochy, a być może też ziemniaki, co sugerują nazwy *Solanum arborescens*, *Solanum spinosum*, *Solanum solaniferum*.

Niezwykle piękną ozdobą ogrodu były kwiaty. Rosły w nim odmiany tulipanów, fiołków, narcyzów, irysów, lilii, hiacyntów, maków, fioletek i róż. Hodowlę granatów sugerują nazwy w katalogu *Amara dulcis* oraz *Granata malus* – być może, że chodzi tu o gatunek *Punica granatum* L. [16].

Ogród Scholza, którym chlubił się Wrocław, był nie tylko świadectwem wiedzy botanicznej właściciela, ale również miejscem zebrań i dysput uczonych humanistów – lekarzy, mecenasów sztuki, syndyków rady miejskiej, ludzi wykształconych na najlepszych uniwersytetach europejskich.

Po śmierci Scholza ogród zmienił swój charakter. Jego zięć – bogaty mieszczanin przekształcił go w tzw. ogród wodny, służący zabawom towarzyskim. Później obszar jego zajęta zabudowa miejska.

Omawiając rozwój sztuki ogrodowej we Wrocławiu trzeba podkreślić, że oprócz ogrodów klasztornych, ogrodów botanicznych Woysseła i Scholza interesujące były również przykłady ogrodów użytkowo-ozdobnych, zakładanych przez mieszczan wrocławskich w ciągu XVII i XVIII wieku. Opis tych ogrodów pozostawił znany dziejopis śląski Mikołaj Henelius, który w swojej *Breslografii* poświęcił im cały rozdział, podając w poetyckim języku urok kwitnących drzew owocowych i bogactwo odmian kwiatów. Rozdział ten zakończył słowami: „Cum autem celebres sunt Vratislaviae multorum horti, tum vero pricipue mihi nominandus Scholzianus.” [9].

Lokalizację tych ogrodów mieszczkańskich podają również inne źródła. Sumienny XVIII-wieczny topograf Śląska Zimmermann pisze, że znajdowały się one na przedmieściu świdnickim, oławskim, mikołajskim, odrzańskim, gdzie był duży ogród zwany książęcym, ale dodaje, iż wszystkie świetnością przewyższał ogród biskupa i ogrody kanoników katedralnych na Ostrowiu Tumskim [19].

W świetle tego XVIII-wiecznego źródła i wyżej wymienionych źródeł wcześniejszych, nasuwa się

uwaga, że ogrody kościelne na Ostrowiu Tumskim we Wrocławiu miały długą tradycję.

Być może, że ich opisy kryją się jeszcze w rękopisach i starodrukach Biblioteki Uniwersyteckiej i Biblioteki Archidiecezjalnej we Wrocławiu.

LITERATURA

- [1] 1875. Allgemeine Deutsche Biographie. B. 1.: 186; Leipzig.
- [2] 1891. Allgemeine Deutsche Biographie, B. 32: 230; Leipzig.
- [3] ANTRY T. J. 1979. A critical edition of the Practica medicinalis of Thomas of Breslau, Premontre, bishop of Sarepta (1297–1378). Part II: 407; University of Notre Dame, South Bend, Indiana.
- [4] BARYCZ H. 1979. Śląsk w polskiej kulturze umysłowej. wyd. 2: 19; Katowice.
- [5] 1594. Catalogus arborum fruticum ac plantarum, tam indigenarum quam exoticarum Horti Medici D. Laurentii Scholzi Medici Vratisl., Vratislaviae.
- [6] DOLA K. 1968. Szpitale średniowieczne Śląska. *Roczn. Teol. Śląska Opol.* 1: 243.
- [7] 1885. Encyklopedia kościelna. t. XVI: 343; Warszawa.
- [8] GRÜNHAGEN C. 1868. Regesten zur schlesischen Geschichte, t. 1: 25, Breslau.
- [9] HENELIUS N., 1613. Breslographia hoc est Vratislaviae Silesiorum metropolis nobilissimae delineatio brevissima, Francofurti, 23.
- [10] HENSCHEL A. W. 1837. Zur Geschichte der botanischen Gärten und der Botanik überhaupt in Schlesien im XV und XVI Jhr. Berlin: 7, 13, 14.
- [11] HEYNE J. 1864. Dokumentierte Geschichte des Bisthums und Hochstiftes Breslau. Zweiter Band: 202; Breslau.
- [12] Jo. Henrici Casp. fil. Cunradi Silesia Togata, sive Silesiorum doctrina et virtutibus clarissimorum Elogia, 1706. Lignicii, 341.
- [13] KLOSE S. B. 1847. Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526. *Scriptores Rerum Silesiacarum*. Dritter Band.: 287, 297. Breslau.
- [14] MUSZYŃSKI J. 1957. *Farmakognozja*: 297; Warszawa.
- [15] NESPIAK D. 1977. Wawrzyniec Scholz (1522–1599) twórca pierwszego ogrodu roślin lekarskich we Wrocławiu i wydawca źródeł do historii medycyny. *Kwart. Hist. Nauki i Techn.* 22(3): 535, 538.
- [16] PERROT E. 1971. Les plantes médicinales. t. I: 111; Paris.
- [17] SCHULTZ A. 1871. Topographie Breslaus im 14 und 15 Jahrhundert. Zeitsch. d. Ver. f. Gesch. u. Alt. Schl. X Band, Zweites Heft: 255, 265, 275; Breslau.
- [18] STENUS B. 1722. Descriptio Silesiae imprimis Vratislaviae sub initium saeculi XVI consecuta. Vratislaviae, 162, 163.
- [19] ZIMMERMANN F. A. 1792. Beschreibung der Stadt Breslau im Herzogthum Schlesien. Brieg: 10–11, 13, 15.